

ДАНИЛЕНКО О. В.,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри цивільно-правової
політики, права інтелектуальної
власності та інновацій
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.234.

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.9>

ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Актуальність теми зумовлена як впливом воєнних дій на цивільно-правовий інститут захисту права власності, так і необхідністю вдосконалення правового механізму захисту майнових прав осіб потерпілих внаслідок таких дій на території України. Метою статті є визначення та розриття загальних положень захисту права власності під впливом воєнних дій, а також огляд та аналіз актуальної судової практики, присвяченої пошуку ефективних шляхів захисту та відновленню порушених речових прав. Досягнення окресленої мети надає можливість визначити проблемні положення та виокремити ті, які регламентують захист права власності в умовах воєнного стану на шляху до подальшого розроблення більш ефективних механізмів такого захисту. Основні методи дослідження – діалектичний, формально-юридичний, формально-логічний та системний. Застосування вказаних методів дозволило дослідити розвиток інституту захисту права власності в умовах війни. Аналізуються обставини та дії, які позбавляють можливість власників під час воєнних дій повністю або частково реалізовувати свої правомочності щодо належних їм речей, проводиться класифікація таких правопорушень. Розкриваються особливості об'єктів та суб'єктів права на захист. Вказується, що об'єктом захисту в умовах війни є не лише право власності, але і законні інтереси власників. Щодо суб'єктів права на захист декларується висновок про реалізацію підходу, за якими гарантується рівність захисту права власності всіх його суб'єктів які визначені в Цивільному кодексі України, в тому числі і підсанкційних осіб, які не позбавлені права на захист права власності на їх активи. Особливу увагу приділяється розгляду найбільш актуального способу захисту права власності в умовах війни, яким є відшкодування шкоди, завданої особам, майно яких постраждало внаслідок воєнних дій, що здійснюється в судовому порядку. Окреслюється ряд проблемних питань, пов'язаних з реалізацією даного способу захисту. За результатами проведеного дослідження з метою вдосконалення у майбутньому будь-яких розходжень у правозастосовчих підходах висловлено пропозицію стосовно врегулювання питання відшкодування шкоди, завданої воєнними діями у національному праві в окремому законодавчому акті.

Ключові слова: воєнний стан, право власності, захист і здійснення майнових цивільних прав, відшкодування шкоди, завданої воєнними діями.

Danylenko O. V. The protection of property rights in wartimes: an examination of the theoretical and practical issues

The relevance of the topic is determined both by the impact of hostilities on the civil law institution of protection of property rights and by the need to improve the legal mechanism of protection of property rights of persons affected by such hostilities

in Ukraine. The purpose of the article is to define and break down the general rules of protection of property rights under the influence of hostilities, as well as to review and analyse the current case law with a view to finding effective ways of protecting and restoring violated property rights. Achieving this goal will make it possible to identify problematic provisions and to differentiate those regulating the protection of property rights under martial law, on the way to further development of more effective mechanisms for such protection. The main research methods are dialectical, formal-legal, formal-logical and systemic. The application of these methods made it possible to study the development of the institution of the protection of property rights under martial law. The author analyses and classifies the circumstances and actions that deprive owners of the opportunity to fully or partially exercise their rights over their property during hostilities. The author reveals the peculiarities of the objects and subjects of the right to protection. It is pointed out that the object of protection in wartime is not only the right to property, but also the legitimate interests of the owner. In relation to the subjects of the right to protection, the author concludes that the approach ensures equality of protection for the property rights of all its subjects, as defined in the Civil Code of Ukraine. This includes sanctioned persons, who are not deprived of the right to protection of ownership of their assets. Particular emphasis is placed on the most pertinent method of safeguarding property rights in times of armed conflict, namely, compensation for damage caused to individuals whose property was destroyed or damaged as a consequence of hostilities. This is conducted through the judicial system. The author identifies several challenging aspects associated with the implementation of this protection method. Based on the findings of the study, with the aim of enhancing consistency in legal enforcement approaches in the future, the author suggests the introduction of a dedicated legislative act to regulate the issue of compensation for damage caused by hostilities at the national level.

Key words: *martial law, property rights, protection and enforcement of civil rights, compensation for damage caused by hostilities.*

Вступ. Російсько-українська війна не просто зумовила потрясіння, ставши потужним екзистенційним викликом для української державності та українського народу, а й поставила нові складні завдання, спричинивши потребу переосмислення багатьох питань і проблем суспільного життя різного рівня, зокрема, починаючи від базового захисту прав на здоров'я і життя, свободу, недоторканність фізичних осіб, потерпілих від воєнних дій, і завершуючи глобальним компонентом безпеки в Україні, в Європі й у світі в цілому.

Переосмислення та пошук нових підходів в умовах війни не могли пройти осторонь і цивільних відносин, і цивільного права яке покликане здійснювати їх правове регулювання. Вагомий вплив війна здійснила в першу чергу на такі цивільно-правові категорії як: “особисті немайнові права”, “майнові права”, “цивільне правопорушення”, “цивільно-правова відповідальність”.

Серед майнових цивільних прав збройна агресія несе найбільшу загрозу речовим правам, що характеризуються абсолютністю, а їх здійснення відбувається через самостійне та самодостатнє правове панування особи над об'єктом у порядку та в межах, встановлених законом [1, 44]. Дане твердження заслуговує на позитивну оцінку, і щоб переконатися в його правильності можна навести деякі дані.

За оцінками Київської школи економіки, наведеними у “Звіті про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення”, що охоплює період з 24 лютого 2022 року по 24 лютого 2023 року, за рік з початку повномасштабного російського військового вторгнення загальна сума прямих задокументованих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі склала понад 143,8 млрд доларів США.

Вказується, що за попередніми даними обласних військових адміністрацій, станом на 24 лютого 2023 року, загальна кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду становить близько 153,86 тис. будівель, з них 136 тис. – приватних (індивідуальних) будинків; 17,5 тис. – багатоквартирних будинків; 0,3 тис. – гуртожитків. Так, житло близько 1,3 млн домогосподарств (близько 3,2 млн осіб) є пошкодженим або зруйнованим. За попередніми оцінками вартісний вираз прямих збитків для житлового фонду становить \$53,6 млрд. Це більше третини від загальних прямих збитків України станом на 24 лютого 2023 року.

Також у звіті зазначається, що лише для повернення житла до попереднього стану, потрібно буде здійснювати витрати на наступні напрями: – поточний ремонт житлових будівель; – капітальний ремонт чи реконструкція житлових будівель; – нове будівництво; – відновлення прибудинкової території біля житлових будівель (парканів, лавок, озеленення, дитячих та спортивних майданчиків тощо); – закупівлю предметів довготривалого користування (меблів, побутова техніка) [2].

За інформацією, викладеною у Звіті «Швидка оцінка шкоди та потреб в Україні: лютий 2022 – лютий 2023», підготовленому спільно групою Світового банку, Урядом України, Європейською Комісією та Організацією Об'єднаних Націй, станом на березень 2023 року, загальна вартість збитків, завданих житловому сектору оцінюється у понад 50 мільярдів доларів США. На багатоквартирні будинки припадає найбільша частка пошкоджень – понад 7 відсотків; з червня 2022 року коли було повідомлено про пошкодження близько 564 тис. житлових одиниць, кількість постраждалих зросла до 1,4 мільйона одиниць. За оцінками, також було пошкоджено 135 тис. односімейних будинків, що становить близько 9 відсотків від загальної кількості постраждалого житлового сектору. Кількість пошкоджених гуртожитків також зросла з 13 тис. у червні 2022 року до 39 тис. одиниць. Найбільша кількість пошкоджених житлових об'єктів у Донецькій, Харківській, Луганській, Київській та Миколаївській областях. Понад третина пошкодженого житла є зруйнованим (499 тис. одиниць), тоді як дві третини – частково пошкоджено [3].

Таким чином, всі ці обставини вказують на значущі негативні наслідки для майнового стану власників, які втрачають можливості володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном, або вимушені нести додаткові витрати на приведення такого майна у стан, придатний для використання за призначенням.

Отже, війна не тільки зумовила ризики для безпеки та життя цивільних осіб, але й створила загрози майновим правам таких осіб. Тут варто зазначити, що географія таких загроз охоплює територію всієї держави, адже пошкодження від ракетних обстрілів стосуються як зони бойових дій, так і багатьох інших регіонів України, які знаходяться в тилу. У цьому контексті важливим є дослідження інституту захисту права власності в умовах воєнного стану, аналіз міжнародної і національної практики, основних законодавчих положень та виокремлення тих, які регламентують захист права власності в умовах воєнного стану, з метою вдосконалення наявних та розроблення нових механізмів такого захисту. Саме це і є об'єктом дослідження в цій роботі.

Основоположні доктринальні доробки, присвячені загальним механізмам захисту права власності були предметом досліджень багатьох цивілістів, зокрема Кот О.О., С.М. Братусь, М.І. Гаврилюк, О.Б. Гнатюк, О.В. Дзера, І.О. Дзера, С.Є. Донцов, В.В. Джуно, С.Е. Демський, І.П. Домбровський, Г.В. Єременко, О.С. Йоффе, І.С. Канзафарова, О.М. Клименко, О.С. Красільнікова, В.М. Косак, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, С.М. Романович, Я.М. Романюк, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, Р.Б. Шишка, Я.М. Шевченко, О.С. Яворська, Г.Б. Яновицька та інші.

Водночас аналіз досліджень останнього року вказує на незначну кількість саме наукових робіт, спрямованих на характеристику інституту захисту права власності в умовах воєнного стану, разом з тим окремі питання захисту права власності під час збройного конфлікту досліджували у своїх роботах такі вчені: І.В. Спасибо-Фатєєва [4, 73-110], А.Б. Гриняк [5], К.Г. Некіт [6], Франков О.С. [7], Сичевська А. [8], Загоруй Л.М., Загоруй І.С. [9].

Окремо слід виокремити серію аналітичних досліджень, які теж стали підґрунтям для даної роботи, та проводились експертами громадських об'єднань та благодійних фондів, за підтримки міжнародних партнерів та міжнародних організацій, що спрямовані на подолання наслідків порушення права власності в умовах війни [10; 11; 12; 13]. Запропоновані в наведених публікаціях заходи надають можливість комплексно напрацювати більш сталі, цілісні інструменти та розробити прозорий механізм відновлення прав власників, які були порушені внаслідок війни.

Разом з тим, з указаного вище можна дійти висновку, що питання захисту права власності в умовах війни досліджені фрагментарно, тому науковий і практичний інтерес до окресленої проблематики є актуальним і таким, що потребує окремого аналізу.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є розгляд захисту права власності в контексті загальної характеристики даного цивілістичного інституту саме в умовах воєнних дій, що дозволяє розкрити такі питання, як підстави для захисту права власності в умовах війни та здійснити їх класифікацію, визначити особливості суб'єктного та об'єктного складу права на захист права власності під час війни, позначити найбільш актуальні способи захисту права власності для осіб, майно яких постраждало внаслідок збройного конфлікту.

В ході дослідження автором було застосовано міждисциплінарний підхід, що охоплює аналіз нормативно-правових актів, судової практики, а також використання кваліфікативних та кількісних методів дослідження. Зокрема було використано такі методи, як діалектичний, формально-юридичний, формально-логічний, системний, синтезу, а також інші спеціальні та загальні методи для отримання більш повного та об'єктивного розуміння проблем захисту права власності в умовах війни.

Результати та обговорення.

Підстави захисту права власності в умовах війни: поняття та види.

Захист права власності – це дії спрямовані на запобігання порушення або на відновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного права власності чи майнового інтересу власника. Згідно з ч. 1 ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання [14]. Вказані обставини є підставами для захисту права власності, яке є різновидом суб'єктивних цивільних прав.

Задля визначення особливостей захисту права власності в умовах війни слід зосередитися насамперед на аналізі тих фактів, які негативно впливають на право власності в таких умовах. Зазвичай до захисту права власності вдаються саме в разі його порушення. Частиною 3 ст. 386 ЦК України встановлюється право власника, *в разі порушення його права*, на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди [14] (курсив мій – О.Д.). Тобто важливо розуміти, яким чином було порушене право власності конкретного суб'єкта задля розв'язання питання обрання належного та ефективного способу захисту. Отже, корисною в межах даної роботи є спроба осмислити, які саме види порушень права власності характерні періоду воєнних дій.

Порушення права означає позбавлення носія права можливості здійснити певне, належне йому право цілком або частково в результаті протиправних дій іншої особи. Очевидно, що війна є тотожним порушенню права поняттям, адже воєнні дії позбавляють власників можливості здійснити їх правомочності належним чином повністю або частково, тим самим накладаючи негативні наслідки для їх майнової сфери. Всупереч тому, що національне законодавство надає гарантії щодо захисту права власності та не передбачає позбавлення, використання власності третіми особами без законних підстав та безоплатно, під час війни дані гарантії (особливо в зоні ведення бойових дій чи на окупованих територіях) не діють та не можуть бути забезпечені державою, а право власності порушується та може бути обмежене.

Окремо звернемо увагу на цілком справедливе зауваження, висловлене І.В. Спасибо-Фатєєвою, яка зазначає, що від порушення права власності слід відрізняти інші негативні для власника обставини, що впливають на його право і можуть бути пов'язані навіть із його припиненням поза волею власника. Ці обставини допускаються законом, а тому вони

являють собою законне звуження обсягу права власності, а відтак не є порушеннями. Насамперед ними є підстави таких видів примусового припинення права власності, як реквізиція (ст. 353 ЦК України) та конфіскація (ст. 354 ЦК України), застосування яких помножується зі введенням в Україні воєнного стану Указом Президента України №64 від 24.02.2022 р. “Про введення воєнного стану в Україні”, згідно з п. 3 якого допускається обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України на період дії правового режиму воєнного стану. Це також стосується допущення використання потужностей усіх українських компаній для потреб оборони та іншого використання майна власників (пп. 4, 12, 17 ст. 8 Закону України “Про правовий режим воєнного стану” [4, 8-9]).

Як зазначається в експертному середовищі можливо виокремити порушення права власності в умовах війни, які: 1) є результатом безпосередніх бойових дій в конкретній місцевості (знищення майна, його пошкодження, викрадення); 2) зумовлені воєнними діями, тобто не є прямим наслідком проведення таких дій в певній місцевості, а опосередковано пов'язані з їх проведенням (привласнення майна, яке не викликане військовою необхідністю, знецінення, недоступність майна для використання, вимушеність нести додаткові витрати матеріального характеру, пов'язані з переселенням або релокацією бізнесу, з орендою житла до прикладу) [15]. На нашу думку, до таких порушень слід віднести і перереєстрацію речових прав, пов'язану з діяльністю так званих недобросовісних реєстраторів, а також різноманітні махінації, пов'язані з відчуженням майна, що належить особам на праві власності, адже під час війни “активізуються” окремі юридичні конструкції, тобто їх застосування стає частішим, ніж у мирний час. Йдеться про вчинення правочинів під впливом насильства (ст. 231 ЦК України), під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України) та ін.

Таким чином, ґрунтуючись на вищевказаному порушення права власності під час воєнних дій можна поділяти за впливом останніх на: ті, що прямо спричинені ними або ті, які опосередковано спричинені такими діями.

Крім цього класифікацію порушень права власності в умовах війни, на наш погляд, можна здійснити на основі суб'єктивного критерію. Тобто, право власності в умовах воєнного стану може порушуватися внаслідок неправомірних дій різного кола осіб. І осмислення суб'єкта правопорушення теж є важливим в тому аспекті, що одним з основних питань, яке постає перед судами, до яких потрепілі особи будуть звертатися і вже звертаються, захищаючи своє право власності є проблема визначеності належних відповідачів, зокрема у справах про відшкодування шкоди, завданої знищенням або пошкодженням майна внаслідок збройного конфлікту. Варто вказати, що у багатьох випадках невірне визначення сторони відповідача виключає можливість задоволення відповідного позову.

Виходячи із особи порушника можна назвати такі види порушень права власності в умовах воєнного стану: 1) порушення права власності особами, які є сторонами міжнародного збройного конфлікту відповідно до норм міжнародного права. Тут порушниками, насамперед, виступають особи публічного права, зокрема держава агресор, тобто РФ, але так само може бути і держава Україна (наприклад, у разі використання Збройними силами України при веденні бойових дій у порядку здійснення державою Україна захисту різних видів озброєння, або до прикладу у разі використання приватного нерухомого майна цивільних осіб у військових цілях); 2) порушення права власності особами, які є учасниками збройного конфлікту, зокрема комбатантами, некомбатантами, найманцями. Тут може йтися, до прикладу, про незаконно відібране або викрадене майно у громадян, які залишили його на окупованій території чи зоні ведення бойових дій не за власним бажанням. Однак логічним буде висновок про неможливість захисту права власності в такому випадку шляхом пред'явлення позову у зв'язку з неможливістю встановити особу правопорушника; 3) порушення права власності особами, які не беруть участі у збройному протистоянні. Такими особами, як і за звичних обставин у мирний час можуть бути будь-які учасники цивільних відносин, тобто фізичні, юридичні особи, територіальні громади, держава, які діють на підконтрольній Україні території тощо. В такому випадку йдеться насамперед про неправомірне

чи недобросовісне заволодіння майном, перехід права власності в результаті обману, насильства, введення в оману, змови, перереєстрації речових прав, проведення реєстрації з порушенням законодавчих вимог і т.д. Реалізація захисту права власності за таких обставин здійснюється у звичному для мирного часу режимі, з використанням способів, визначених цивільним законодавством України.

Таким чином, в контексті розуміння підстав для захисту права власності в умовах війни необхідно чітко класифікувати за вищевикладеними критеріями дії, внаслідок яких власник позбавляється можливості здійснити належне йому право власності цілком або частково, що є першим етапом для обрання ефективного та належного способу захисту права власності в умовах війни.

Об'єкти права на захист. Підсанкційні особи як суб'єкти права на захист в умовах війни.

Щодо об'єкта захисту – очевидно, що таким є саме право власності, а враховуючи, що це право речове, об'єктом якого є, певна річ (майно), що впливає із положень ст. 316 ЦК України згідно з якими: право власності визначається як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [14]. Зазвичай порушення, невизнання, оспорення стосується майна. Тут окремо не зупиняючись на аналізі наукових дискусій щодо розуміння поняття “майно”, що є предметом для інших окремих досліджень, просто вкажемо, такими видами майна є і речі (і на першому плані нерухоме та рухоме майно цивільних осіб, зокрема житло, різні види нежитлових приміщень, земельні ділянки, транспортні засоби тощо), а також і грошові кошти, і цінні папери, і інвестиції, а також можливі інші різні види активів. Такий висновок щодо розуміння майна як різновидів або сукупності окремих речей, майнових прав тощо ми аргументуємо ст.ст. 177, 190 ЦК України.

Крім того, не торкаючись якихось наукових дискусій, слід вказати, що захисту відповідно до загальних положень про захист цивільних прав в цілому, а якщо ми говоримо про захист права власності вже як окремий спеціальний вид захисту цивільних прав, підлягають і законні інтереси.

Так ч. 2 ст. 15 ЦКУ вказує нам, що кожна особа має також право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. В умовах війни зокрема, про захист не права, а інтересу може йтися при зверненні, наприклад, спадкоємця за отриманням компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна відповідно до ЗУ “Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України” [16].

Адже у разі якщо спадкоємець буде позбавлений такого права отримання компенсації, то відповідно буде порушено його законний інтерес, який полягає у відшкодуванні збитків, яке дістало майно, власником якого він тільки буде в майбутньому. У подібних випадках кажуть про захист “правомірного очікування” [17].

Як відзначається у літературі: важливим чинником, який слід враховувати при захисті права власності, є суб'єкти цього права (права на захист) [4, 29]. Загальновідомим є той факт, що захищати своє право можуть власники, оскільки саме вони є суб'єктами права власності. Стосовно приватної власності ними є фізичні та юридичні особи, стосовно публічної – територіальні громади та держава, які діють через свої органи. А у широкому розумінні може йтися і про можливість захисту осіб, які є потенційними власниками або добросовісними володільцями/набувачами (наприклад довгострокові користувачі земельних ділянок, або орендарі нерухомого майна). Вони можуть вимагати і повернення їм майна, і відшкодування збитків, не звертаючись задля цього до власника, щоб він це зробив.

При цьому, виходячи із аксіоми, що правом на захист права власності наділені саме власники, виникає питання пов'язане з тим, що власником майна не території України під

час війни може бути іноземець, зокрема громадянин РФ або навіть громадянин України, які своїми діями створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності або сприяли терористичній діяльності. Тоді логічно виникає потреба проаналізувати: чи є такі особи суб'єктами права на захист права власності на належне їм майно у разі намагання держави стягнути такі активи у свій дохід або заблокувати їх?

В цьому аспекті показовими є кейси, які знаходяться в публічній площині, а ще більше їх можна прослідкувати у відповідних Указах Президента України.

Відповідь на поставлене питання слід шукати у сфері санкційного законодавства України, яке закріплює відповідні механізми виявлення, ідентифікації, блокування та стягнення активів підсанкційних осіб, а також в площині судової практики, пов'язаної з даною категорією справ. Тож спершу звернімося до положень Закону України "Про санкції".

Відповідно до ст. 1 зазначеного закону санкціями є спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи. Перелік цих заходів міститься у ст.ст. 4 і 5 ЗУ "Про санкції", налічує їх 24 види й залишається невичерпним. Аналіз вказаних положень закону призводить до висновку, що серед видів санкцій, законодавчо закріплених в Україні, немає заборони подавати позов або задовольняти вимоги підсанкційної сторони [18].

Таким чином, в контексті пошуку відповіді на питання щодо можливості підсанкційних осіб-власників виступати суб'єктами права на судовий захист прав на свої активи на території України, відповідь є позитивною. На відміну від європейського законодавства, де, до прикладу, ст. ст. 1 і 11 Регламенту Ради ЄС "Про обмежувальні заходи у зв'язку з діями, які підривають або створюють загрозу територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України" від 17.03.2014 р. № 269/2014 установлюють, що позов прямо чи опосередковано пов'язаний із санкційними заходами, не підлягає задоволенню. Аналогічні норми містяться в низці інших актів ЄС про встановлення обмежувальних заходів [19].

Щоб наочно підтвердити викладену тезу та продемонструвати, яким же чином такі суб'єкти реалізують таке право на захист своїх активів слід розуміти механізми санкційного провадження. Адже очевидно, що такий захист здійснюється не класичними засобами цивільно-правового захисту речових прав, якими є виндикаційний, негативний чи петиторний позови.

Насамперед варто зауважити, що вся процедура виявлення, блокування, ідентифікації і стягнення активів має адміністративну природу. Зокрема виділяють певні етапи, серед яких першим відповідно до ст. 5 ЗУ "Про санкції" є рішення РНБО, яке вводиться в дію указом Президента та є обов'язковим до виконання [18].

І цей етап, який дає старт для того, щоб вважати певну особу та її активи підсанкційними, одночасно є юридичним документом, що має характер правового акта, який накладає обмеження для власника активів та їх користувачів.

І як свідчить судова практика (а з 2014 року коли була впроваджена практика запровадження санкцій в реєстрі судових рішень міститься приблизно 140 справ) дані рішення оскаржуються, тобто підсанкційні особи звертаються до суду, таким чином можна сказати реалізують своє право на захист права власності, оскаржуючи такий правовий акт, як Указ Президента, який є першою сходинкою до блокування, а пізніше і можливого стягнення активів.

Аналіз практики звісно вказує на те, що більшість справ які є у відкритому доступі, були закриті судами з процесуальних підстав, у незначній кількості справ заявнику було відмовлено у скасуванні Указу Президента, і є навіть одне рішення, де позовні вимоги були задоволені.

Зокрема це рішення від 18 червня 2020 року в справі № 9901/259/19 щодо швейцарської компанії "Tolexis Enterprises AG". Проти неї ввели санкції за нібито видобуток і продаж діоксиду титану із заводу в окупованому Криму. Бізнесу вдалося довести, що товар має українське походження та був вивезений із Криму згідно з українським законодавством ще до того, як півострів окупувала Росія.

Компанія подала позов проти Президента України, вказавши у заяві, що його указ "суперечить принципам прозорості та об'єктивності, оскільки не містить жодних фактів, які

б свідчили про наявність передбачених статтею 3 Закону України «Про санкції» підстав до застосування до позивача обмежувальних заходів (санкцій)».

Суд погодився з позивачем, зазначивши: «підставами для застосування санкцій мають бути дійсні, наявні в об'єктивній дійсності факти, підтверджені доказами, які достовірно свідчать про вчинення таких дій, які створюють реальні та/або потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці України, сприяють терористичній діяльності та/або порушують права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства та держави тощо» [20]. Однак такі позитивні рішення є поодиноким винятком.

Підсумовуючи вищевказане в контексті впливу війни на суб'єктів захисту права власності, як бачимо, в Україні як у правовій державі все ж реалізується підхід, що ґрунтується як на засадах захисту права власності, так і на засадах цивільного права в цілому, за якими декларується рівність захисту права власності всіх його суб'єктів які визначені і в Цивільному кодексі України (ч. 1 ст. 386).

Способи захисту права власності в умовах війни: огляд проблемних питань.

Зупинятися на характеристичі класичних способів захисту права власності в межах цього розділу не видається доречним, насамперед через те, що, як нами зазначалося вище, умови війни, в яких тривалий час перебуває Україна внаслідок збройної агресії російської федерації, характеризуються надзвичайним зростанням кількості випадків протиправного заподіяння шкоди майну жертвам агресії загалом.

Тут слушно навести думку Д.С. Спесівцева про те, що для цивільних відносин війна як форма збройного конфлікту виступає переважно деструктивним чинником. Вона безпосередньо створює загрози порушення особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб і навіть сприяє порушенню таких. Адже збройний конфлікт, як правило, завжди супроводжується жертвами серед осіб, які беруть у ньому участь, і серед мирного населення, руйнуванням об'єктів не лише військової, а й цивільної інфраструктури, порушенням економічних зв'язків, неможливістю окремих суб'єктів виконувати зобов'язання за цивільно-правовими договорами, а також здійснювати підприємницьку, професійну чи іншу діяльність. Іншими словами, війна завдає шкоду, яка виступає одночасно і категорією фактичних суспільних відносин, і правовою категорією [20, 56-57]. Розвиваючи зазначену думку і з урахуванням викладених вище міркувань, слід доповнити, що війна як форма збройного конфлікту пов'язується і з порушенням широкого кола майнових прав, зокрема, права власності, що у лівій частині випадків полягає у знищенні або руйнуванні майна власника. З огляду на таке, актуальним, на наш погляд, в межах даної роботи є зосередження уваги на аналізі способів захисту права власності, які застосовуються при нанесенні шкоди на підставі делікту. Зокрема, на перший план в умовах війни виходить такий спосіб захисту права власності як позов про відшкодування шкоди, завданої збройним конфліктом або воєнними діями, що можна назвати універсальним і одним з найбільш поширених способів захисту майнових прав учасників цивільних правовідносин.

Разом з тим, варто погодитися із думкою, висловленою у науковому середовищі щодо очевидної складності цього питання, адже механізм захисту права власності у цьому випадку є вкрай проблемним для реалізації, адже тут не існує універсальних підходів ані до створення компенсаційних механізмів, ані до принципів їх діяльності. І малоімовірно, що рішення будуть знайдені в найближчі десятиліття [6, 108-112].

Спробуємо позначити той фактор, який, на наш погляд, є першопричиною такої складності. Ця складність обумовлена насамперед тим, що внаслідок війни правова система України зазнала карколомної трансформації шляхом фрагментації на різні правопорядки, що почали діяти на її території: 1) правопорядок території активних бойових дій; 2) правопорядок окупованої території; 3) правопорядок держави Україна.

На наш погляд, наслідки такої трансформації є визначальними і полягають у наступному. По-перше, в межах цих правопорядків застосовуються відмінні норми і правила, зокрема в частині встановлення шкоди і відповідальності за таку шкоду, заподіяну цивільним особам. По-друге, виникає питання визначення суб'єкта відповідальності, оскільки

неможливо визначити, ким здійснювався контроль над територіями з різним правовим порядком і хто має нести відповідальність. Даний висновок можна обґрунтувати, проаналізувавши матеріали наявної судової практики.

Особливо проблематичним є відшкодування шкоди, завданої майну, що знаходиться в зоні активних бойових дій. Адже в такому випадку виникає питання суб'єкта відповідальності, оскільки неможливо визначити, ким здійснювався контроль над територією, де відбулося руйнування.

Так, у справі Грузія проти Росії Європейський суд з прав людини виробив позицію, що у випадку військових операцій, включаючи, наприклад, збройні напади, бомбардування або обстріли, які здійснюються в ході міжнародного збройного конфлікту, не можна говорити про «ефективний контроль» над тим чи іншим районом. Сама реальність збройного протистояння і бойових дій між ворожими збройними силами, які прагнуть встановити контроль над місцевістю в умовах хаосу, означала, що жодного контролю над місцевістю не було. У свою чергу, така позиція означає неможливість покласти відповідальність на агресора відповідно до норм конвенційного міжнародного права за ст. 4 Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни [22].

Натомість порушення права власності у період окупації цілком можуть бути адресовані країні-окупанту, оскільки остання є відповідальною за забезпечення прав людини у період окупації. Це передбачено, зокрема, і ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», відповідно до якої відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації держави Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію [23]. Однак механізм реалізації таких вимог з урахуванням виключення Російської Федерації зі складу Ради Європи очевидно буде надзвичайно складним.

На окупованій території формально зберігається дія українського правопорядку, але механізми його реалізації (українські суди, органи правопорядку, державні установи) не діють, а відповідальність за будь-яку шкоду несе держава-окупант згідно з міжнародним гуманітарним правом. До того ж на цих територіях також не застосовуються зобов'язання України за Європейською Конвенцією, але застосовуються відповідні зобов'язання держави-окупанта (принаймні до 15 вересня 2022 року – дати припинення участі РФ у Конвенції).

На національному рівні є можливість звернутись до суду з вимогою про відшкодування заподіяної майну шкоди як до країни-агресора, так і до України.

У 2022 р. Верховним Судом було вироблено практику, відповідно до якої шкода, заподіяна в Україні фізичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом генерального делікту), а отже, будь-який спір, що виник на території України у її громадянина, навіть якщо цей спір виник з іноземною країною, зокрема й РФ, може бути розглянутим і вирішеним судом України як належним і повноважним судом.

При цьому у рішенні ВС від 14 квітня 2022 р. № 308/9708/19 нівелюється встановлений у ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» судовий імунітет іноземної держави (РФ), оскільки, на думку суду, у такому випадку збройна агресія свідчить про вихід іноземної держави за межі своїх суверенних прав [24].

Таким чином, звернення з позовами про відшкодування шкоди до Російської Федерації є правомірними, однак постає питання щодо виконання прийнятих українськими судами рішень у таких справах, особливо їх виконання на території інших держав.

Стосовно можливостей звернення з вимогами про відшкодування заподіяної в умовах воєнного стану майнової шкоди до України, основна проблема полягає в тому, що станом на сьогодні відсутній спеціальний Закон, який визначав би порядок відшкодування такої шкоди. Ця проблема існує тривалий час і пов'язана з категорією «легітимних очікувань».

Ще у 2014 р. ЄСПЛ було прийнято рішення у справі Петльованій проти України, яким позивачеві було відмовлено у задоволенні його позовних вимог на тій підставі, що його

вимога не спиралася на право, належно закріплене у національному законодавстві. У цій справі заявник скаржився, що не отримав відшкодування за завдану шкоду, а саме, йому не було державою відшкодовано майнової шкоди як потерпілому від злочину, хоча така компенсація передбачена статтею 1177 ЦК України. Проте Суд відмовив у задоволенні вимоги, посилаючись на той факт, що відповідно до ч. 2 ст. 1177 ЦК України умови та порядок відшкодування майнової шкоди, завданої майну фізичної особи, яка потерпіла від злочину, встановлюються законом, однак такого закону не було прийнято [25].

Таким чином, Суд дійшов висновку, що право на компенсацію з боку держави жертвам злочину, передбачене вищевказаною статтею Кодексу, ніколи не було призначене, щоб бути безумовним. І оскільки заявник не мав достатньою мірою встановлену вимогу для цілей, передбачених статтею 1 Протоколу № 1, він не може стверджувати, що мав “законне сподівання” одержання будь-яких конкретних сум.

Замість прийняття до уваги висновків Суду з метою розробки спеціального законодавства, яке дозволило б реалізувати право вимагати від держави відшкодування шкоди, заподіяної в результаті злочину, у тому числі воєнного, вказане рішення ЄСПЛ слугує основою рішень національних судів для відмови у задоволенні вимог про відшкодування майнової та моральної шкоди на підставі ст. 1177 ЦК України.

Зокрема, у 2019 р. Верховним Судом було прийнято рішення про відмову у задоволенні вимог потерпілого від злочину, заявлених на підставі ст. 1177 ЦК України з посиленням на справу Петльований проти України та той факт, що законодавством України не передбачено порядку відшкодування державою шкоди, заподіяної злочинцем. Цей підхід використовують національні суди і у 2022 р. при наданні відповіді щодо відшкодування шкоди, завданої воєнними злочинами.

Так, у Постанові Верховної Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 р. у справі № 635/6172/17 зазначається, що реалізація права на отримання зазначеного відшкодування поставлена у залежність від існування компенсаційного механізму, що має бути встановлений в окремому законі. Закон, який регулює порядок відшкодування за рахунок коштів Державного бюджету України шкоди, заподіяної терористичним актом, відсутній як на час виникнення спірних правовідносин, так і на час розгляду справи судами. Більше того, у законодавстві України відсутня не тільки процедура виплати означеного відшкодування, але й чіткі умови, необхідні для заявлення майнової вимоги до держави про надання такого відшкодування (див. *mutatis mutandis* ухвалу ЄСПЛ щодо прийнятності від 30 вересня 2014 року у справі «Петльований проти України»). Отже, передбачене у статті 19 Закону № 638-IV право на відшкодування державою відповідно до закону шкоди, завданої терористичним актом, не породжує без спеціального закону легітимного очікування на отримання від Держави України такого відшкодування [26].

Висновки. Комплексний огляд загальної характеристики такого цивілістичного інституту як захист права власності в умовах воєнних дій:

1) окреслив підстави для захисту права власності в умовах війни та їх класифікацію, детальне розуміння яких сприяє обранню ефективного та належного способу захисту права власності в умовах війни; 2) виявив особливості суб'єктного та об'єктного складу права на захист під час війни, що вказує на адаптацію до викликів, пов'язаних з війною.

Також в ході аналізу встановлено, що судовий порядок відшкодування шкоди, завданої воєнними діями, є найбільш актуальним способом захисту права власності для потерпілих, майно яких постраждало внаслідок воєнних дій. Разом з тим, для розроблення ефективного механізму реалізації окресленого способу захисту права власності в умовах війни виявляється необхідність врахування фрагментації правової системи України, пов'язаної із веденням бойових дій та окупації територій.

Аналіз судової практики показав, що хоча національне законодавство розвивається у відповідь на сучасні виклики, існує потреба в подальших законодавчих рамках, оскільки існуючі юридичні механізми та законодавчі ініціативи не повною мірою пристосовані для такого складного завдання як захист права власності в умовах війни.

Список використаних джерел:

1. Харченко, Г. Г. Речові права : монографія. К. : Алерта, 2017. 556 с.
2. КШЕ Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf (дата звернення: 15.08.2024)
3. The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations The second Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment February 24, 2022 – February 24, 2023 (RDNA2) URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf> (дата звернення: 15.08.2024)
4. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. 616 с.
5. Гриняк, А.Б. Примусове відчуження майна в умовах воєнного стану в Україні. *Нове українське право*, Вип. 2, 2022, С.21-28
6. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія [Електронне видання] / за ред.: Є. О. Харитоновна, О. І. Харитонові, К. Г. Некіт. Одеса : Фенікс, 2023. 336 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423> (дата звернення: 10.07.2024)
7. Франков, О.С. Захист права власності в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 34/2022. с. 77-83*
8. Сичевська, А. Захист прав власника в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. *Часопис Київського університету права. 2012. № 3. С. 242-245.*
9. Загоруй Л. М., Загоруй, І. С. Аналіз механізму отримання компенсації (відшкодування) у разі порушення права власності в умовах воєнного стану. *Вісник Луцького державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 1(101), 206-216.*
10. БФ “Право на захист” (2023) Право власності на об’єкти нерухомого майна: загрози та гарантії в умовах воєнного стану : аналітичне дослідження. URL: <https://r2p.org.ua/storage/page/3845/85f6389b853215c05be9abb430ccc7c7cf937c60.pdf> (дата звернення: 02.08.2024)
11. Лутковська-Бабич, А., Лутковська, В., Жупанов, Д., Лук’яненко, Ж., Кушнір, І. (2020) Питання компенсації цивільним особам використання об’єктів нерухомості військовими формуваннями під час збройних конфліктів: дослідження. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/pytannya-kompensatsiyi-tsyvilnym-osobam-vykorystannya-obyektiv-nerukhomosti-viyskovymu-formuvannya-pid-chas-zbroynukh> (дата звернення: 18.06.2024)
12. Відшкодування для України: моделі, перспективи, виклики. Аналітична доповідь / І.М. Городиський, М.В. Бем, С. Р. Косаревич, С. О. Верланов, Н. В. Василечко, А. А. Слюсар. Львів: Центр Дністрянського, 2023. 103 с.
13. Моффетт, Люк. (2022) Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. Queen’s University Belfast. URL: <https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BF%D1%96%D0%B4-%D1%87%D0%B0%D1%81-%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8-%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%96%CC%88%D0%BD%D1%96-.pdf> (дата звернення: 09.05.2024)
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 19.08.2024)
15. Спасибо-Фатєєва, І.В. Виступ на вебінарі “Захист права власності в період та після завершення війни”. ГО “Цивілістична платформа”. 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=f4KSth3JRhM> (дата звернення: 19.06.2024)
16. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об’єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною

агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення: 19.08.2024)

17. Правомірні очікування : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 250 с.

18. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення 11.08.2024)

19. COUNCIL REGULATION (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine URL: : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0269&qid=1688719954581> (Дата звернення: 19.08.2024)

20. Рішення Верховного Суду України від 18.06.2022 року Справа № 9901/259/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89977248> (Дата звернення: 10.08.2024)

21. Спесівцев, Д.С. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк: Завжди Поруч, 2022. 248 с.

22. CASE OF GEORGIA v. RUSSIA (II) (European Court of Human Rights) Application no. 38263/08 URL:<https://laweuro.com/?p=13845>

23. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (Дата звернення: 19.08.2024)

24. Постанова КС ВС від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>. (Дата звернення: 19.08.2024)

25. CASE of PETLYOVANY Y v. UKRAINE (European Court of Human Rights) App. No(s). 54904/08 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147691> (Дата звернення: 19.08.2024)

26. Постанова Великої Палати ВС від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17 (провадження № 14-167цс20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593>. (Дата звернення: 19.08.2024)

